

ЕКСПРЕСИВНІ ВАРІАЦІЇ РЕЧЕННЯ У ТВОРАХ ПИСЬМЕННИКІВ ПРИДНІПРОВ'Я

EXPRESSIVE SENTENCE VARIATIONS ON THE WORKS OF WRITERS FROM THE DNIPRO REGION

Дворська Д.А.,

orcid.org/0009-0008-0589-6463

магістерка кафедри української мови

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Шевченко Т.В.,

orcid.org/0000-0002-8463-4195

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української мови

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Стаття присвячена проблемі експресивності в сучасній українській мові, зокрема в контексті синтаксичної мікросистеми творів письменників Придніпров'я. Фактичним матеріалом слугували художні тексти Олеся Гончара та Валентина Чемериса: «Модри Камень», «Прапорноносці», «Собор», «Тронка», «Двоє в бункері, не рахуючи привида», «Ольвія», «Подвиг Артеміди», а також «Щоденники» О. Гончара. У дослідженні схарактеризовано синтаксичні експресеми на основі прозової творчості авторів, проаналізовано структурно-семантичні та функційно-стилістичні особливості експресивного синтаксису, визначено експресивний та функційний потенціал риторичних висловлень. На фактичному матеріалі проаналізовано синтаксичні експресеми, зокрема парцеляцію та повтори, як засоби увиразнення висловленого. Доведено, що основними функціями парцеляції в аналізованих текстах є уточнювальна, характеризувальна, описова та оцінна. Повтор є характерною рисою авторського ідіостилу, його використовують не лише для стилізації, але й для створення конкретного емоційного враження від тексту. Автори художніх текстів часто звертаються до риторичних питань, щоб захопити увагу читача, створити значний емоційний ефект і надати тексту піднесеного звучання. Цей прийом активізує рефлексію читача, спонукає його до особистих роздумів та емоційного відгуку, сприяє самостійному формуванню висновків. Номінативні речення виконують особливу стилістичну роль у зображенні статичних картин і явищ. У художніх текстах нагромадження таких коротких, зосереджених номінативних речень створює ефект візуальної оповіді, нагадуючи кінематографічний стиль або ремарки в п'єсах. Це сприяє глибшому зануренню в атмосферу сцени, передаючи відчуття безпосередньої присутності читача в описуваному просторі. Результати дослідження свідчать про те, що усі ці синтаксичні засоби виконують інтонаційно-ритмічну функцію та допомагають реалізувати авторські настанови та задуми.

Ключові слова: семантичний синтаксис, експресивність, парцельовані конструкції, лексичний повтор, номінативне речення.

The article focuses on the problem of expressiveness in the modern Ukrainian language in the context of syntactic constructions based on the works of writers from the Dnipro region. The factual material was the literary texts of Oles Honchar and Valentyn Chemerys: "The Blue Stone", "The Banner Bearers", "The Cathedral", "The Trojan Woman", "Two in the Bunker, Not Including the Ghost", "Olvia", "The Feat of Artemis", as well as "Diaries" by O. Honchar. The study characterized syntactic expressemes based on the prose work of the authors, analyzed the structural-semantic and functional-stylistic features of expressive syntax, and determined the expressive and functional potential of rhetorical statements. Syntactic expressemes, such as parcellation and repetitions, were analyzed on the factual material as means of emphasizing the statement. First of all, the main functions of parcellation in the analyzed texts are clarifying, characterizing, descriptive, and evaluative. Repetition is a characteristic feature of the author's idiosyncrasy and is used not only for stylization, but also to create a specific emotional impression of the text. Authors of literary texts often resort to rhetorical questions to capture the reader's attention, create a strong emotional effect, and give the text a sublime sound. This technique activates the reader's reflection, encourages him to personal reflections and emotional response, which makes him more involved in the process of perceiving the work and contributes to the independent formation of conclusions. Nominative sentences perform a special stylistic role in depicting static pictures and phenomena. In literary texts, the accumulation of such short, concentrated nominative sentences creates the effect of a visual narrative, reminiscent of the cinematic style or remarks in plays. This contributes to a deeper immersion in the atmosphere of the scene, conveying the feeling of the reader's direct presence in the described space. The results of the study indicate that the various types of syntactic means listed perform an intonation-rhythmic function and implement the author's guidelines and ideas.

Key words: semantic syntax, expressiveness, parceled constructions, lexical repetition, nominative case.

Постановка проблеми. Синтаксичний рівень мови є важливим складником художньої структури твору, адже саме через нього формується індивідуальний стиль автора. Особливості мовлення письменника можна зрозуміти лише проаналізувавши синтаксичні конструкції, які він використовує.

У 60-х роках ХХ століття з'явився термін «експресивний синтаксис», який позначає певні мовні

У 60-х роках ХХ століття з'явився термін «експресивний синтаксис», який позначає певні мовні

явища в письмових текстах. Питання експресивного синтаксису вперше підняв Шарль Баллі, який вважав, що «експресивний компонент є обов'язковою частиною висловлювання» [13, с. 14].

На сьогодні лінгвістична категорія експресивності та експресивний синтаксис активно досліджують українські та зарубіжні мовознавці. Однак, ще досі не існує загальноприйнятого тлумачення цих понять. Термін «експресивний» у мовознавстві часто отожднюється з емоційністю, але насправді він значно ширший і включає інтенсивність, емоційність, оцінне ставлення, образність та різні комунікативні наміри мовця. Сьогодні експресивний синтаксис у художній прозі вивчають на стику комунікативно-функційного синтаксису та стилістики дискурсу. Застосування функційного та структурного підходів до експресивного синтаксису дозволяє дослідити його прагматичний потенціал, через який автор передає багатогранність емоційно-експресивних значень за допомогою синтаксичного маркування та відображає власну свідомість і мислення.

Незважаючи на наявність численних наукових розвідок, присвячених експресивним варіаціям речень, творчість письменників Придніпров'я досі не була проаналізована в межах використання експресивно-образних засобів, що й зумовлює актуальність нашого дослідження, у якому ми розглядаємо експресію, вживані у прозових текстах майстрів слова Придніпров'я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Над проблемами експресивного синтаксису, як окремого напрямку синтаксичних досліджень в українському мовознавстві, працюють Н. Бабич, П. Дудик, А. Загнітко, Т. Коваль, С. Марич, Л. Мацько, А. Попович, О. Селіванова, О. Тараненко та ін. Автором теорії експресивності вважають лінгвіста Шарля Баллі, представника Женевської лінгвістичної школи, він є один із засновників експресивної стилістики. У другій половині ХХ століття поняття «експресії» та «експресивності» почали активно досліджувати у вітчизняному мовознавстві. Окрім номінативної та комунікативної функцій, експресивна функція стала однією з найважливіших в українській літературній мові. Це підтверджують численні наукові праці, присвячені дослідженню експресивних механізмів і засобів, авторства таких учених, як-от: Н. Бойко, М. Гамзюк, Д. Ганич, П. Дудик, А. Загнітко, Н. Кочукова, В. Чабаненко та інші.

Постановка завдання – дослідити експресивні засоби на рівні синтаксису, що виступають специфічними актуалізаторами тексту, розширюючи можливості асоціативного сприйняття, інтер-

претації та суб'єктивного осмислення повідомлення на матеріалі прозових творів письменників Придніпров'я, зокрема у синтаксичній мікросистемі творів Олеса Гончара та Валентина Чемериса.

Виклад основного матеріалу. Стилістичний синтаксис є важливим елементом художнього мовлення, адже він не лише формує структуру тексту, а й впливає на його емоційне забарвлення.

Під терміном «стилістичний синтаксис» у контексті художнього твору мається на увазі не лише усталений набір синтаксичних засобів, а й комплекс продуктивних і широко вживаних експресивних та емоційно насичених синтаксичних конструкцій, характерних для художнього мовлення авторів. Ці мовні одиниці надають тексту особливої виразності та виконують важливі стилістичні функції, сприяючи сприйняттю, розумінню та актуалізації його змісту [8, с. 137].

До синтаксичних експресивних конструкцій найчастіше зараховують такі явища, як-от: *парцеляція, лексичний повтор із синтаксичним поширенням, риторичні питання та ланцюжки номінативних речень*.

Одним із найбільш колоритних засобів підсилення виразності, що базується на синтаксичному перерозподілі, розчленуванні та виділенні окремих компонентів, є **парцеляція**.

У художніх текстах письменників Придніпров'я трапляються різні за функційною природою парцельовані конструкції. Їх можна структурувати у такий спосіб:

а) в основній структурі подано суб'єкт чи об'єкт, на якому треба акцентувати увагу, а парцелят містить реальне судження автора про них, наприклад: «*Скільки конфліктів лютує в сучасному світі! Державних, ідеологічних...*» [6, с. 314];

б) у темі основного речення відтворено певний факт дійсності, парцелят цей факт конкретизує та уточнює, наприклад: «*Юрій Кондратюк. Загинув тут же, під Калугою, в 1942-му. В обмотках*» [6, с. 198];

в) в основній частині описана певна ситуація, парцельована частина розповідає про суб'єкт, який є головною дійовою особою цієї ситуації, наприклад: «*Все сталося зненацька, приголомшливо... І для нього, і для всіх*» [6, с. 305].

Наведені типи парцельованих речень мають уточнювальний характер і виконують функції пояснення, розширення, доповнення.

Особливою експресією вирізняються конструкції, що зображають зовнішність людини або таланти: «*Щоб не глухнути, одягала танкістський шолом. І ставала тоді схожою на Афіну Палладу. На богиню, що працює*» [6, с. 302]; «*Геній*

Франків, звичайно, найбільше виявив себе у здатності передбачати майбутнє. У тих сторінках, що їх і в 50-томному не знайти...» [6, с. 473].

Письменники Придніпров'я використовують парцельовані конструкції з метою індивідуально-авторської стилізації, наприклад: *«Згадую Делі, і ті погляди жіночі, миттєві, як темна блискавка... І зграйки тих жебрачат маленьких, галасливих, вічно голодних і повних енергії»* [6, с. 535]; *«Іноді їй снилася мати: ніч, пустельна вулиця, навколо ні душі. Здається, все живе вимерло, лише вітер виє, а сич ухкає. І раптом, немов з-під землі, на вулиці з'являється жінка в чорному... Мовчки простягає руки і наближається до неї, а вітер моторошно лопотить її чорним плащем...»* [11].

У художніх текстах письменників Придніпров'я парцеляція є поширеним явищем, вона виконує різноманітні експресивно-стилістичні функції. Митці слова використовують парцеляцію:

а) для актуалізації окремих деталей: *«Але роман новий написав. Повен песимізму. Про майбутнє людства»* [6, с. 419]; *«– Я готова пожертвувати життям за вітчизну, тільки... – І вже тихіше додала: – Тільки не йти до того скіфа в кибитці чи шатро»* [11];

б) для передавання емоційно-психічного стану персонажа: *«Важко будувати міста, але це, мабуть, важче їх оберігати. Від спотворювача, від невігласа, від деформатора...»* [6, с. 505]; *«– Ей, ей, ти що? – поспішно вигукнув Тапур. – Скажена! Давай, опусти акінак!»* [11];

в) для конкретизації змісту базової частини вислову: *«– А я думав... коли повернуся з армії, заведу трактор і – в поле»* [10]; *«– Коли... Коли щось станеться, – напишіть їй, будь ласка... Більше нікого немає»* [2];

г) для створення ефекту невимушеності, спонтанності спілкування: *«– Ти що, очманів, Віталію?! – кричу, відчуюючи глибоко в душі огидний страх – хочеться жити, хочеться вибратися з бункера, хочеться демобілізуватися, повернутися додому»* [10];

г) для прихованої іронії: *«Це нібито тіла-апарати радіусом до 3 м. З людиноподібними на борту»* [6, с. 287]; *«... на цей раз проти хамства. Дрімучого, зажирілого...»* [6, с. 218];

д) для вираження авторського захоплення: *«Чути гарну українську мову. Природну – як із джерела»* [6, с. 254]; *«О Боже, дай нам звідати цього щастя! Щастя волі й чистоти!»* [7, с. 482].

Отже, висновкуємо, що парцельовані речення у творах письменників Придніпров'я мають різноманітну структуру та емоційно-експресивне

забарвлення. Парцеляція не порушує зв'язків у простому реченні або між частинами складного речення, а, навпаки, допомагає уникнути зайвих розділових знаків у граматичній структурі, підвищуючи інформаційну насиченість висловлювання.

Однією з важливих стилістичних фігур, що є художнім засобом індивідуально-авторського естетичного та емоційного освоєння дійсності, є **повтор**.

Повтори формують основу інтонаційного руху, оскільки повторення слова є формою його емпатичного виділення, яке потребує зміни інтонації для досягнення зростання або спадання, адже емоційно забарвлене мовлення не витримує інтонаційної тавтології. Незважаючи на те, що в тексті формально повторюється одна й та ж лексема або словосполучення, кожне наступне повторення в контекстуальному оточенні виявляє нові значення. У такий спосіб повтор не лише структурно організує текст, але й актуалізує нові контекстні відтінки значення, посилюючи ритмічний ефект.

Повтори використовують з метою увиразнення певного члена речення, наприклад: *«А молодість не вернеться – не вернеться вона...»* [7, с. 549]; *«Моя професія – це думати. Думати образами»* [5, с. 442]; за допомогою цього засобу свідомо створюють тавтологію, наприклад: *«Тисячі тисяч тут таких, як ви!»* [7, с. 180]. Експресивне значення подекуди досягається завдяки повтору, який використано з метою наростання питальної інтонації в тексті: *«Чорнобилем спокутує Україна перед людством, але за що? За що?»* [7, с. 224].

Динамічність та рухомість висловлення передані в художніх творах через використання повтору: *«Накупавшись, вона виходить на берег, прекрасна як... як богиня. А насправді, як я вже казав, вона й була богинею Давньої Греції»* [12]; *«... Це була не проста жінка (хоча простих жінок взагалі не існує, всі вони – ого-го!) – а богиня. А взагалі, всі жінки – богині»* [12]. Іноді повтор коригує зміст висловлення завдяки акценту на будь-якому елементі синтаксичної конструкції, наприклад: *«А є мова вселюдська – мова серця, мова душі»* [6, с. 136]. Повтор є джерелом додаткової інформації щодо характеру сприйняття ситуації, наприклад: *«Згадувати про молодість, про щастя молодості – це теж щастя»* [7, с. 73].

Письменники використовують повтор також для уточнення певних понять та категорій. Так, повтор-підхоплення допомагає глибше осмислити інформацію, яку автор подає за допомогою тропів, наприклад: *«Можна сказати, що цей народ і сьогодні в кольчuzі – в кольчuzі духовній»*

[7, с. 22]; «Немає пояснення цьому найжахливішому злу – злу, що націлене на душу народу» [7, с. 71]. В одній синтаксичній конструкції повтор можуть вживати разом з іншими експресивними засобами, зокрема парцеляцією, наприклад: «Нью-Йорк (Манхеттен) з мосту виглядає фантастично, навіть страхітливо, весь у вогнях. Скелі у вогнях» [6, с. 168]; «Я вчинив великий гріх? – Гріх не гріх, а під час екзаменів ...» [4].

Отже, джерелом додаткової інформативності, експресивності в прозовому тексті та зв'язувальним елементом мовлення виступають повтори. Вони є характерною ознакою авторського ідіостилу і вживаються не тільки для стилізації, а й для конкретного чуттєвого сприйняття тексту.

Питальні конструкції є поширеним експресивним засобом у художніх творах письменників Придніпров'я на рівні макросинтаксису тексту. Не всі питальні речення потребують відповіді, але кожне з них спонукає до роздумів. Навіть у монологічному мовленні вони допомагають встановити певний контакт між автором і читачем. Риторичне питання підвищує емоційний тон висловлювання, що посилює його прагматичний ефект.

Наведемо приклади питальних конструкцій, які використано письменниками Придніпров'я та структуруємо їх за семантичними особливостями: а) конструкції з прогнозованою відповіддю – цей тип переважно містить у змісті питання конкретику, і в таких випадках читач напевне очікує якоїсь інформації: «Ідемо, банда. Скільки вас? Три тисячі!» [5, с. 433]; «Часу не вистачає? Не часу, а національної свідомості не вистачає, патріотичного почуття» [6, с. 126]; б) питальні конструкції, відповідь на які може бути або стверджувальною, або ж заперечною: «Чи знав Рузвельт про голод в Україні? Безперечно!» [7, с. 486]; «Що ж – вічність? Ніч, кажуть, п'ятьма? Ні: рух і світло!» [6, с. 11]; в) питальні конструкції з відповіддю: «Ці діячі справді прагнуть тернових вінків? Хочуть постраждати? Думають, що ми посадимо їх у тюрму? Ні, ми не такі наївні» [5, с. 344]; г) власне риторичні питання: «Жити в царстві самотності – що є страшніше за це? [6, с. 473]; «...невже ми справді наближаємось до апокаліпсису? [6, с. 314]; «Відтоді минуло ані багато, ані мало – півтора роки» [9, с. 52]; д) питальні конструкції, що спонукають до роздумів (іноді на питання відповідь дає сам автор): «Думаю: що ж нас розділяє? Атлантичний океан? Ні, це щось значно більше, ніж просто океан...» [6, с. 133]; «Мріє кудись – а куди? Може, в минуле, а може, в майбутнє» [1, с. 140]. Отже, риторичне

питання дозволяє підвищити загальний емоційний тон висловлювання з метою посилення його комунікативного ефекту, може використовуватися як засіб економії мовних ресурсів, для створення ефекту присутності читача при спілкуванні героїв шляхом мимовільного залучення відповідної інтонації.

Називні (номінативні) речення посідають особливе місце в експресивному синтаксисі аналізованих текстів, слугуючи цілісному вираженню форми й змісту твору, образно презентуючи картини життя.

Найбільш поширеним типом номінативних утворень у текстах письменників є речення буттєві (екзистенційні). Вони змальовують обстановку, оточення, стимулюють подальше розгортання дії. Тому буттєві номінативні речення здебільшого займають початкове місце в контекстах, від них поширюється подальше ускладнення та наростання дії.

О. Гончар і В. Чемерис у своєму художньому мовленні вдаються до створення особливого ефекту масовості зображуваного, використовуючи номінативні екзистенціальні речення, наприклад: «Стоянки човнів, кафе з музикою...» [3, с. 49]. Такі номінативні речення широко використовуються для образного змалювання природних явищ і створення пейзажів. Структурно вони часто містять означення, зокрема художні епітети. Вживаючи такі речення, письменники не лише малюють пейзаж, а й передають атмосферу, в якій розгортається дія, наприклад: «Осінь, ніч...» [4]; «Голі вершини сопок, темні масиви лісів. Урвища. Провалля. Розмиті зливами дороги» [2]. Завдяки умілому поєднанню номінативних конструкцій у ланцюги складних речень прозовий текст наповнюється незвичною для нього ліричністю, чуттєвістю.

За допомогою номінативних речень письменники передають почуття захоплення, що додає текстам емоційного звучання: «Краса! Електричка на вулицях. Місячні вечори» [2]. Для підсилення зображуваного іноді повторюють номінативні речення: «Тиша, тиша, мов на дні океану» [4]; «Білі-білі губи, я до того ніколи не бачив у людей таких білих губів» [10]. Повтор та ампліфікація в називних реченнях сприяють динаміці викладу, створенню монологів-описів. Часто автори створюють такі номінативні речення, у яких відчутне оцінне ставлення, маркерами таких конструкцій є частки *це*, *оце*, наприклад: «Оце життя!» [4]. Контекст відіграє важливу роль у всіх типах номінативних речень.

Часто в художньому мовленні натрапляємо на номінативні речення з підвищеним емоцій-

ним забарвленням. Ці речення можуть бути оклично-номінативними, виражаючи інтенсивні почуття, переживання та враження. У таких реченнях послідовно використано підсилювальні частки та вигуки, наприклад: «*Ох, публіка! Ох, народець!*» [3, с. 110]. Експресивні вигуки містять психологічний підтекст, виражаючи невдоволення, іронію. Автор використовує такі речення, щоб виділити з певного контексту найсуттєвіше, найважливіше за змістом висловлювання й зосередити на ньому увагу читача, часто за таким висловом слідує форма роздуму, наприклад: «*Доля! Так! У справедливих арміях доля завжди прекрасна*» [2].

Отже, номінативні речення можуть використовувати для створення композиції тексту, вони часто слугують своєрідним обрамленням з метою виявлення елементів ланцюга подій і фактів, що динамічно розвиваються, тобто беруть участь у кінематографічності сюжету. Такі речення не тільки інформують номінативними знаками про світ реальності чи про внутрішній світ персонажа, а й перебирають на себе характеризувальні, оцінні функції, викликають широке коло асоціацій, сприяють виникненню емпатії в читача.

Висновки і пропозиції. Отже, синтаксична експресія досягається різноманітними прийо-

мами художнього мовлення, що орієнтовані на образну систему, яка впливає на читача та репрезентована за допомогою певного набору експресивних конструкцій. Ці синтаксичні конструкції пов'язані зі змістом, а їхня структурно-семантична організація визначається комунікативними установками письменників, зорієтованими на максимальний вплив на читача. На виникнення експресивності як характеристики мови або тексту впливають особливості комунікативної ситуації, наміри мовця, а також лінгвістичний та екстралінгвістичний (соціальний) контекст комунікативного акту. Аналіз фактичного матеріалу засвідчив, що найбільш поширеними засобами експресивного синтаксису з комунікативним значенням є парцеляція, лексичний повтор із синтаксичним поширенням, риторичні питання та ланцюжки номінативних речень. Комунікативний підхід до вивчення експресивних синтаксичних конструкцій дозволяє проаналізувати способи вираження авторської позиції в тексті, розкрити їхній комунікативний потенціал, який актуалізується в конкретному мовному середовищі. Це дозволяє створити довершені образи героїв художніх творів, передати широкий спектр емоцій та досягти глибокого впливу на читача.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гончар О. Модри Камень. *Бібліотека української літератури «УкрЛіб»*. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=3112>
2. Гончар О. Прапорonoсці. *Бібліотека української літератури «УкрЛіб»*. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=549>
3. Гончар О. Т. Собор: Роман: Для ст. шк. Віку / [Передм. І. С. Бокого]; Іл. В. Є. Перевальського. К.: Веселка, 1992. 286 с.
4. Гончар О. Тронка. *Бібліотека української літератури «УкрЛіб»*. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=552>
5. Гончар О. Щоденники: у 3 т. Київ: Веселка, 2003. Том 1: 1947–1967. 456 с.
6. Гончар О. Щоденники: у 3 т. Київ: Веселка, 2003. Том 2: 1968–1983. 607 с.
7. Гончар О. Щоденники: у 3 т. Київ: Веселка, 2004. Том 3: 1984–1995. 648 с.
8. Загнітко А. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: монографія. Донецьк: ДонНУ, 2001. 662 с.
9. Мицик Ю., Чабан М., Добрянський Л. Чуявашголос. Родоводина надпорізьких сіл Волоського і Майорки. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Mytsyk_Yurii/Chuiiu_vash_holos_Rodovody_nadporizkykh_sil_Voloskoho_i_Maiorky/
10. Чемерис В. Двоє в бункері, не рахуючи привида. *Бібліотека української літератури «УкрЛіб»*. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=11754>
11. Чемерис В. Ольвія. *Освіта. ua*. URL: <https://osvita.ua/school/literature/ch/77919/files.html>
12. Чемерис В. Подвиг Артеміди. *Бібліотека української літератури «УкрЛіб»*. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=11774>
13. Bally (Charles) Linguistique générale et linguistique française, editor A. 2e édition, entièrement refondue. Berne, A. Francke, s.a. 1965. 440 p. URL: <https://archive.org/details/linguistiquegene0000ball/page/n3/mode/2up>